

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ КОГНІТИВНИХ ВИКРИВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ¹

CRITICAL THINKING AS A MEANS OF OVERCOME COGNITIVE DISTORTIONS OF PERSONALITY

У статті проаналізовано специфіку мислення особистості в умовах інформатизації та діджиталізації, коли обсяг доступної інформації суттєво перевищує можливості людини ефективно її аналізувати, систематизувати та приймати рішення на професійному та повсякденному рівнях.

Автори аналізують феномен «двосистемного мислення», характеризуючи специфіку роботи обох систем та властивість свідомості мінімально залучати Систему 2 до прийняття рішень. Визначено провідні когнітивні викривлення особистості, які заважають критичному осмисленню інформації, що поєднані у групи, зокрема: наявність значного обсягу інформації, брак або відсутність смислу в наявній інформації, брак часу та ресурсів для обробки інформації, не достатній обсяг пам'яті тощо.

До традиційних когнітивних викривлень першої групи відносяться: налаштованість свідомості помічати речі, які вже присутні в пам'яті або часто повторюються, а також помічати незвичайні деталі й такі, що підтверджують вже сформовану думку. Друга група складається з викривлень, коли особистість накладає поточний образ думок на минуле й майбутнє, намагається спрощувати числа, оперує вже звичними й більш привабливими моделями прийняття рішень. До третьої групи належать такі властивості психіки, коли особистість намагається віддавати перевагу вже знайомим фактам, людям, взаємодіяти з тією інформацією, яка вже була досліджена, хоч і на мінімальному рівні. Остання група характеризується такими провідними упередженнями: поступове зміння у свідомості фону подій минуло відповідно до наявного на сьогодні досвіду.

Доведено, що сформоване критичне мислення здатне частково подолати когнітивні викривлення, зробити аналіз інформації більш ефективним, систематизованим, реалістичним, що дозволить приймати адекватні рішення на професійному та повсякденному рівнях.

Ключові слова: критичне мислення, двосистемне мислення, когнітивні викривлення, упередження, прийняття рішень.

The article analyzes the specifics of individual thinking in the conditions of informatization and digitalization, when the amount of available information significantly exceeds the ability of a person to effectively analyze it, systematize it, and make decisions at the professional and everyday levels.

The authors analyze the phenomenon of "two-system thinking", characterizing the specifics of the work of both systems and the property of consciousness to minimally involve System 2 in decision-making. The leading cognitive distortions of the personality that interfere with the critical understanding of information combined into groups are identified, in particular: the presence of a significant amount of information, the lack or absence of meaning in the available information, the lack of time and resources for processing information, insufficient memory.

The traditional cognitive distortions of the first group include: the disposition of consciousness to notice things that are already present in memory or are often repeated, as well as to notice unusual details and those that confirm an already formed opinion. The second group consists of distortions, when a person superimposes the current image of thoughts on the past and future, tries to simplify numbers, operates with already familiar and more attractive decision-making models. The third group includes such properties of the psyche, when the individual tries to give preference to already familiar facts, people, to interact with the information that has already been researched, albeit at a minimal level. The last group is characterized by the following leading prejudices: a gradual change in the consciousness of the background of events has passed in accordance with the experience available today.

It has been proven that the formed critical thinking can partially overcome cognitive distortions, make the analysis of information more effective, systematized, and realistic, which will allow making adequate decisions at the professional and everyday levels.

Key words: critical thinking, dual-system thinking, cognitive distortions, prejudice, decision-making.

УДК 37.015.3:159.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/63.2.2>

Починкова М.М.,

докт. пед. наук,
професор кафедри філологічних
дисциплін
Державного закладу
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Бадер С.О.,

докт. пед. наук,
професор кафедри дошкільної
та початкової освіти
Державного закладу
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасний світ є швидкозмінним та таким, що постійно трансформується, це пов'язано зі стрімким розвитком технологій, переважно інформаційних. Людина нової генерації має опанувати значну кількість інновацій: нові технічні пристрої, програмне забезпечення до них, доступ до нелімітованого обсягу інформації в мережі Інтернет, спілкування через соціальні мережі тощо. Очевидно, що за останні 25–30 років світ змінився до

невпізнаності, натомість, подальші зміни будуть ще більш стрімкими.

Такі зміни в оточуючому середовищі людини вимагають від неї не тільки опанування нового, але й пристосування до швидкоплинних умов повсякденності, вирішення нових завдань, що постають, зміни процесу мислення, який вимагає обробки значної кількості різної за своїми характеристиками інформації. Можна припустити, що з часом такі зміни відбудуться внаслідок застосування адаптивних

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/002

механізмів, але, на жаль, у людства немає часу чекати, адже цей процес може зайняти століття. Тому перед фахівцями психолого-педагогічної галузі постає проблема пошуку інструментарію, яким можна «озброїти» сучасну особистість для безпечного існування в світі медіа та інформації.

Очевидно, що життя людини постає як постійний процес прийняття рішень у всіх сферах його існування. Так кореспонденти журналу Forbes.ua визначають кількість рішень, які ми приймаємо щодня: «дослідники Корнельського університету підрахували: в день ми приймаємо 227 рішень, пов'язаних з їжею. Загальна кількість рішень на добу за оцінками деяких учених може досягати 35 000» [2]. Прийняття рішень потребує аналізу існуючих даних і вибір серед можливих варіантів. Сучасний інформатизований світ значно ускладнює цю ситуацію, збільшенням наявних знань і відомостей. Цей процес вимагає врахування не тільки наявних даних, але й наявності викривлень у нашому мисленні, хибних висновків, яких ми можемо дійти, обережне ставлення до ситуацій, що ми не можемо передбачити тощо. Навіть більше, іноді прийняття нами вірних рішень призводить до незадоволеності, відчуття втрати тощо. Усе це також вимагає спеціального інструментарію.

Одним з таким інструментів є застосування особистістю критичного мислення, адже саме таке мислення дозволяє «на основі поєднання логічних, рефлексивних та творчих навичок у процесі самостійного пізнання дійсності дозволяє робити аргументовані оцінки й висновки, приймати обґрунтовані рішення, продукувати нові ідеї в умовах інформаційної невизначеності й суперечливості» [4, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема критичного мислення особистості є предметом дослідження цілої низки науковців (С. Бадер, В. Кремень, О. Пометун, М. Починкова, Г. Соріна, С. Терно, Г. Ущаровська; J. Braus, A. Crawford, J. Dewey, E. Glaser, D. Halpern, W. Huitt, A. Fisher, P. Facione, D. Kanhehan, M. Lipman, J. Makinster, S. Mathews, R. Paul, E. W. Saul, W. Sumner, N. Taleb, D. Wood та ін.).

З іншого боку, феномен двосистемного мислення та його вплив на прийняття особистістю рішень досліджено доволі фрагментарно, крім того, мало хто досліджував роль критичного мислення у подоланні різних стереотипів, установок та когнітивних викривлень у свідомості людини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема критичного мислення розкривається в сучасній науковій літературі з різних аспектів: філософського – визначення філософського розуміння мислення, його рис, у тому числі критичності; соціально-політичного – дослідження механізмів вибору громадянами тих чи

тих політичних сил, пояснення різних суспільних процесів, а також визначення шляхів протидії ментальній війні; психологічного – розкриття механізмів критичного розмірковування й дотичних до нього психічних процесів, місця в структурі особистості тощо; педагогічного – розробка й удосконалення технологій формування критичного мислення в різні ланки освіти, визначення методологічних підходів розв'язання даної проблеми, пошук ефективних методів і засобів формування критичного мислення громадян та ін. Зрозуміло, що на перерахованих напрямках вивчення окресленого феномену не зупиняється, до нього долучається багато інших галузей наук, зокрема: економіка, статистика, менеджмент та маркетинг, медицина, нейробіологія, нейрофізіологія тощо.

Найбільший прорив у теорії критичного мислення на сучасному етапі розвитку, на нашу думку, здійснено D. Kanhehan з появою книги «Thinking Fast and Slow» [12], у якій учений, на підставі проведення багаторічних досліджень, виводить теорію існування двосистемного мислення людини, що породжує низку когнітивних викривлень.

Мета статті – на підставі аналізу сучасних досліджень схарактеризувати роль критичного мислення у подоланні когнітивних викривлень особистості під час аналізу інформації та прийняття рішень.

Виклад основного матеріалу. Процес мислення завжди турбував людство, за допомогою мислення й розуму людина пізнає світ, встановлює власні відношення зі світом, усе це, своєю чергою, стає предметом вивчення філософії. Група вчених філософів (Є. Причепій, А. Черній, Л. Чекаль) визначають предмет філософії, виходячи «із загальної спрямованості як осягнення всезагального розумом чи інтуїцією» [5, с. 16]; інші дослідники (Г. Заїченко, В. Сагатовський, І. Кальний) додають, що предметом вивчення філософії є «... світ у цілому (природа, суспільство і мислення) у своїх найзагальніших закономірностях, розглядуваний під кутом зору суб'єкт-суб'єктного відношення» [9, с. 22].

Найбільш дотичними у філософії до теорії критичного мислення є: гносеологія (від гр. *gnosis* – пізнання і *logos* – слово, вчення) – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання [5, с. 21]; онтологія (від дав.-гр. *ὄν*, род. у. гр. *όντος* – суще, те, що існує, і гр. *λόγος* – учення, наука) – учення про буття як таке [3]; логіка (від дав.-гр. *λογική*, також пов'язане з *λόγος* – слово, значення, думка, мова), яка вивчає закони і форми правильного мислення [5, с. 21]; аксіологія (від грец. *ἀξία* – цінність) – теорія цінностей, розділ філософії, що з'ясовує природу та різновиди цінностей, взаємовідношення між ними (досліджує системи або множини взаємопов'язаних цінностей) [1]. Сутнісне

значення аксіології і гносеології для теорії критичного мислення можна представити в їх основних положеннях: «перетворення і спілкування можливі лише на ґрунті напрацьованих людиною програм, які діятимуть тільки тоді, коли вони правильно відбивають світ, висловлюючи життєвий сенс і ключові ціннісні орієнтації людини. Цьому відповідають такі сутнісні моменти, як пізнання та ціннісно-орієнтована діяльність, які осмислюються саме в гносеології та аксіології» [9, с. 13].

Філософія також виконує низку функцій, серед яких: загальнометодологічна, пізнавальна (гносеологічна), критична, аксіологічна, гуманістична, освітня [5, с. 31–32], – які, власне, відображають призначення критичного мислення, адже воно спирається на наявні знання, заперечує догматичне мислення, піддає сумніву різні необґрунтовані позиції, ґрунтується на цінностях, виконує соціальну функцію, сприяє формуванню гуманістичних цінностей, впливає на свідомість людини тощо.

Для філософського контексту важливим є мудрий погляд на світ, який вимагає не тільки осмислення власних засад і можливостей пізнання, а й зміни того, хто мислить, зміни світоглядних, життєвих здібностей і самого способу мислення [8].

Своєю чергою, логіка збагатила теорію критичного мислення властивими їй специфічними прийомами й методами мислення: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, наукове пояснення тощо, за допомогою яких формуються поняття, висловлення (судження), теорії; узагальнення, обмеження, ділення й класифікація понять, доказ і заперечення висловлень, умовиводи.

Отже, ґенезу критичного мислення у контексті філософських поглядів вважаємо за доцільне представити таким чином: виникнення необхідності дослідження проблеми мислення, зокрема як до способу пізнання, що призводить до істини (античний період) – поява учіння про процес мислення взагалі й про внутрішнє слово та розробка правил правильного (істинного) розмірковування (середньовічна філософія) – виникнення теорії критицизму, усвідомлення важливості мовлення для мислення (філософія Нового часу) – поява концепції критичного мислення та виокремлення в ній двох напрямів: логічного й освітнього (сучасний стан); виникнення освітньої технології розвитку критичного мислення; поява концепції двосистемного мислення.

Саме на останній позиції – появі концепції двосистемного мислення ми й зупинимось більш докладно, адже, на нашу думку, ця концепція має суттєвий вплив на особливості критичного розмірковування.

Авторами концепції двосистемного мислення є D. Kahneman і A. Twersky, результати їх

багаторічних досліджень представлені в книзі “Thinking Fast and Slow” [12].

Автор висловлює позицію про те, що людина умовно має дві системи мислення: «швидко» – Систему 1 і «повільну» – Система 2. D. Kahneman зазначає, що авторство щодо термінів Система 1 і Система 2 належить психологам K. Stanovich та R. F. West. Цитуючи цих авторів, він наводить характеристики означених систем:

– «Система 1 спрацьовує автоматично і швидко, з мінімальною кількістю зусиль, чи взагалі без них, без відчуття вольового контролю;

– Система 2 зосереджує увагу на розумовій діяльності, що потребує розумових зусиль, зокрема складних обчислень. Функціонування Системи 2 часто пов'язують із суб'єктивними відчуттями діяльності, вибору та концентрації» [14, чит. за 12].

До цих характеристик систем дослідник додає спільні і відмінні риси. Так, спільні риси: обидві системі активні поза межами людського сну. Щодо відмінностей:

– Система 1: завжди функціонує автоматично; постійно продукує пропозиції для Системи 2, за умови їх схвалення цією системою враження та передчуття перетворюються на переконання, а імпульси – на свідомі дії; коли стикається з труднощами, то звертається до Системи 2 для підтримки ретельнішого та більш зосередженого розв'язання поточної проблеми; не викликає відчуття здійснення інтелектуального зусилля; покликана зберігати когнітивну легкість; відповідає за розуміння причини й намірів; ігнорує багатозначність і придушує сумніви; швидко переходить до висновків; переробляє значну кількість інформації, маючи обмежений ресурс; відхиляє «зайве»; зумовлена необхідністю швидко реагувати;

– Система 2: завжди перебуває у комфортному режимі мінімальних зусиль, коли використовується лише незначна частка її потенціалу; здебільшого приймає пропозиції Системи 1 із незначними модифікаціями чи без них; мобілізується, коли Система 1 не може дати відповідь на складне запитання; активується, якщо щось порушує модель світу, яку підтримує Система 1; постійно моніторить людську поведінку; дуже енерговитратна; відчувається як робота свідомості, як дія власного «Я» [12].

Основною вадою Системи 1 є наявність форм систематичних помилок і упереджень, до яких вона схильна за певних обставин: дає відповіді на легші запитання, ніж було поставлено; недобре розуміється на логіці чи статистиці; її не можна просто вимкнути. Отже, часто робота «швидкої» Системи 1 призводить до появи упереджень, або когнітивних викривлень.

Проілюструємо прикладом: «друг – колега раптом заскочив у робочу кімнату, не привітався з Вами,

навіть не глянув на Вас, і вийшов. З'являється низка думок – щось трапилось? Він за щось на мене образився? Що я такого міг зробити? Скоріше за все це через те, що йому хтось сказав... / він подумав... / він дізнався ...». Перелік таких думок можна продовжити, але провідна ідея в тому, що людина робити припущення та моделює подальшу поведінку відповідно до них, натомість, вони можуть бути хибними, тобто мова йдеться про когнітивні викривлення.

Учені визначили чимало когнітивних викривлень, зокрема В. Venson виокремив таких більше двохсот [10], розподіливши усі упередження на чотири великі групи. Це упередження (викривлення), які виникають, коли ми/нам:

– маємо забагато інформації (*Too Much Information*): усесвіт містить занадто багато інформації, щоб будь-яка людина в ньому могла її опрацювати, тому існує багато інформації, яку ми змушені пропускати чи опускати;

– не маємо або нам не вистачає достатньо смислу (*Not Enough Meaning*): процес перетворення необробленої інформації у щось значуще вимагає з'єднання точок між обмеженою інформацією, яка дійшла до нас, і каталогом ментальних моделей, символів і асоціацій, які особистість зберегла з минулого досвіду. Таке з'єднання є неточним і суб'єктивним процесом, результатом якого стає історія із суміші нової і старої інформації. Тому нові уявлення, що виникли, містять щось з уже відомого, чого в них може й не бути насправді;

– не вистачає часу і ресурсів (*Need to Act Fast*): нам не вистачить життя, щоб розглянути й проаналізувати всі можливості, які в нас є й переконатись у правильності дій чи рішень;

– не вистачає пам'яті (*What Should We Remember?*): на думку вченого, наш мозок обмежений місцем для зберігання вихідної інформації, усіх символів і історій, минулих рішень тощо [10].

При цьому сам дослідник називає ці групи «чотирма якостями всесвіту, що обмежують наш власний інтелект і інтелект іншої людини, колективу, організму, машини, іншопланетянина й уявного бога» [10].

Коротко розкриємо зміст кожної підгрупи (назви підгруп представлені за [11]) та визначимось з роллю критичного мислення для подолання таких феноменів.

До першої групи викривлень – *Too Much Information* – належать такі підгрупи: помічаємо речі, які вже присутні в пам'яті або часто повторюються; дивні / кумедні / вражаючі / антропоморфні речі привертають увагу більше, ніж звичні / несмішні; помічаємо, коли щось змінюється; притягають деталі, які підтверджують наші існуючі переконання; простіше помічаємо недоліки інших, ніж власні; знаходимо історії і закономірності навіть серед непов'язаних даних.

Очевидно, що сучасна людина не в змозі обробити весь обсяг інформації, що наявний до тієї чи тієї теми, тим більше, якщо така інформація є суперечливою. Саме критичне її осмислення дозволить виокремити той провідний інформаційний стрижень, коли вся додаткова інформація систематизується та поєднується з попередньою.

Друга група викривлень – *Not Enough Meaning* – представлена підгрупами: заповнюємо прогалини в новій інформації характеристиками зі стереотипів, узагальнень та історій з минулого; знайомі / привабливі речі чи люди здаються кращими за незнайомих / непривабливих; спрощуємо ймовірності і числа, щоб про них було легше думати; нам здається, що ми знаємо, про що думають інші; накладаємо поточний образ думок на минуле й майбутнє.

Як бачимо, властивістю психіки є певне спрощення інформації, особливо в сучасних умовах її розмаїття, натомість, критичне мислення дозволить уникнути означеного феномену та сприймати факти, явища, людей більш реалістично.

Третя група – *Need to Act Fast* – ситуації швидкої дії, коли нам потрібно бути впевненими у власному впливі і відчувати, що те, що ми робимо – важливе; фокусуємось на негайних і близьких речах, замість відкладених у часі та просторі; воліємо завершувати те, у що раніше вже вклали час і зусилля; схильні зберігати особисту автономію і поточний статус у групі, уникаючи незворотних рішень; віддаємо перевагу тим варіантам, які здаються простими і мають повну інформацію, ніж тим, які здаються складними й неоднозначними.

Саме розвинене критичне мислення дозволить бачити перспективу того чи іншого рішення у часі, приймати тверді управлінські рішення, які можуть вивести життя на принципово новий якісний рівень.

Четверта група – *What Should We Remember?* – містить підгрупи: редагуємо і зміцнюємо деякі спогади вже після події, що їх сформувала; відкидаємо специфіку, формуючи узагальнення; скорочуємо події та списки до їх ключових елементів; по-різному зберігаємо спогади залежно від ситуації отримання досвіду. Це може спричинити, особливо, коли після події проходить чимало часу, зовсім інше сприйняття ситуації, що сталося, натомість, розвинене критичне мислення дозволить фіксувати події більш чітко, не «домальовуючи» зайвого чи протилежного.

Кожна підгрупа містить у собі від трьох до двадцяти одного викривлення. Ця систематизація не претендує на остаточність, у ній зазначено, що це не повний перелік, і деякі когнітивні упередження суперечливі, мають спільну суть, присутні декілька логічних помилок, наприклад, «бритва Оккама» – це не когнітивне упередження, а принцип, який використовують при розгляді гіпотез.

В аспекті доступного роз'яснення змісту когнітивних упереджень нашу увагу привертає проєкт «100 когнітивок», створений на любительських засадах. На сайті [13] створено банк коротких відеороликів про когнітивні викривлення та шляхи їх подолання, ці відеоролики представлені також у вільному доступі на YouTube за пошуком за назвою проєкту.

Найскладнішим в теорії двосистемного мислення для людини є те, що їй легше помічати й констатувати когнітивні викривлення в інших, ніж у себе, ця проблема стосується навіть тих фахівців, які займаються означеним питанням.

Поява теорії двосистемного мислення й виокремлення когнітивних упереджень вимагають від науковців пошуку шляхів їх подолання чи, принаймні, зниження їх негативного ефекту на прийняття людиною рішень.

Тут варто звернути увагу на два дослідження. Перше – це книга економіста й фінансиста Н. Талеба «Чорний лебідь» [7], а друга – «Фактологія. 10 хибних уявлень про світ, і чому все набагато краще, ніж ми думаємо» Г. Рослінга, У. Рослінга та А. Рослінг-Рьоннлюнд (далі – Фактологія) [6].

Обґрунтуємо нашу прихильність до цих видань. Так, книга N. Taleb «Чорний лебідь» «про філософію, психологію і математику рідкісних подій» [7]. Автор характеризує хибні уявлення про світ, описує викривлення у розмірковуваннях і неприпустимості непередбачуваного: «Ми любимо те, що можна відчувати, підтвердити, любимо справжнє, видиме, конкретне, відоме, бачене, наочне, візуальне, соціальне, яскраве, емоційно забарвлене, стереотипне, зворушливе, театральне, романтичне, тимчасове, офіційне, любимо наукоподібне словоблудство, зарозумілих статистиків-гаусіанців, нісенітниця під соусом математики, пафос, Académie Française, Гарвардську школу бізнесу, Нобелівську премію, темні костюми, білі сорочки й краватки «Ферагамо», красномовні виступи й сенсації. Але понад усе ми любимо нарратив» [7, с. 134].

Невіру в неможливе автор називає чорнолебединною проблемою (ймовірність непередбачуваних подій, пояснення терміну знаходиться у вступі до книги – прим. авт.). Трьома аспектами цієї проблеми автор вважає:

– установка на підтвердження – це про схильність зневажати непрочитану частину бібліотеки й брати до уваги тільки те, що підтверджує наше знання, а не незнання. Автор книги вважає, що віра в докази глибоко вкорінена в наші звички й свідомість, однак, вона може призвести до небезпечних помилок. Адже ми знаходимо підтвердження того, в чому переконані, й не хочемо бачити зворотне. Отже, установка на підтвердження (або платонівське підтвердження) (Confirmation error (or Platonic confirmation)) – феномен, коли людина шукає

прикладі в оточуючому всесвіті, що підтверджують її власні переконання, трактування [7, с. 287].

– оманливість нарративу – це про владу над людиною історій і сюжетів; як емоції заважають нам робити висновки. На думку N. Taleb, вона пов'язана з тим, що людині притаманне встановлення взаємозв'язків між фактами, надання їм більшого смислу: «людям дуже важко розглядати ланцюжок фактів, не шукаючи їм пояснення, не встановлюючи між ними логічних взаємозв'язків, не насаджуючи їх на шампур спорідненості. Пояснення об'єднують факти один з одним, допомагають їх запам'ятати, надають їм більше смислу» [7, с. 79]. І далі продовжує: «небезпека в тому, що це вселяє в людей ілюзію розуміння» [7, с. 79]. Дослідник наголошує на тому, що інформація вимагає спрощень і визначає нарративне спрощення довколишнього світу і вплив такого спрощення на сприйняття Чорних лебедів (непередбачуваних подій – прим. авт.) і ситуацій крайньої невизначеності [7, с. 80]; нарратив впливає на якість зберігання інформації чи знань у нашому мозку: та, що відповідає нарративу буде зберігатися, іншу – втрачено. Н. Талеб зазначає, як можна уникнути оманливості нарративу: «висловлюючи припущення, проводячи досліді або складаючи прогнози, які можна перевірити» [7, с. 87].

N. Taleb теж спирається на дослідження D. Kahneman щодо двосистемності нашого мислення й зазначає, що саме емоції мають сильний вплив на Систему 1. Там, де працює ця система нас чекає найбільше помилок.

– проблема прихованих доказів – про те, якими хитрощами історія приховує від нас Чорних лебедів [7, с. 24]: «приховані свідчення можуть і викривляти реальність: справа здаватиметься менш стабільною й більш ризикованою, ніж є насправді» [7, с. 112].

Ми розглядаємо ці підходи з точки зору теорії критичного мислення, адже уникнення цих вад допомагає не тільки вирішити «чорнолебедину проблему», але й сприятиме ефективному реформуванню й розбудові системи освіти, осмисленому розмірковуванню на повсякденному рівні й на рівні науки.

Отже, дослідження N. Taleb привернуло нашу увагу глибокими філософськими позиціями до проблеми критичного розмірковування й прийняття рішень, пошуками шляхів мінімізації наслідків когнітивних викривлень, ролі знання й незнання в прийнятті рішень і оцінці вірогідностей.

З точки зору концепції критичного мислення, вважаємо необхідним проаналізувати доробок Рослінгів [6] у двох ключових аспектах.

По-перше, чільне місце при формуванні критичності мислення автори відводять знанням, тобто що ми реально знаємо про світ і чого не знаємо, і як це впливає на наше життя й прийняття наших

рішень. Власне, «систематичний аналіз невігластва» відбувається на отриманих протягом декількох десятиліть відповідей на тринадцять запитань («Дослідники клімату вважають, що за наступні 100 років середня температура: підвищиться; залишиться на тому самому рівні; знизиться»; «Скільки нині однорічних малюків по всьому світу було вакциновано: 20%; 50%; 80%; та ін.). Автори наочно демонструють і зазначають, що ми дійсно не знаємо реальний стан речей у світі на глобальному рівні й доводять необхідність оновлення знань людей.

Саме знання й цінності людини виступають відправною точкою для критичного розмірковування й подальшого прийняття рішень. Спочатку людина має оцінити достатність наявних у неї знань з тієї чи тієї проблеми, і вже тоді ставати на шлях прийняття рішень. Тому знання є найважливішим ресурсом. Г. Рослінг, У. Рослінг та А. Рослінг-Рьонн-люнд зауважують, що знаннями про реальний світ не володіють навіть дуже освічені люди й фахівці тих сфер, які ці знання стосуються. Однак, не тільки наявність / відсутність нових знань впливає на людське світосприйняття.

По-друге, автори Фактології знаходять причини такого невігластва у «наших драматичних інстинктах і задраматизованому світогляді». Причина такого світогляду полягає не тільки у відсутності нових знань про ті чи ті явища, але й у тому, як працює наш мозок, який є результатом мільйонорічної еволюції і тісно пов'язаний з інстинктами виживання. «Ця книжка є останньою битвою в моїй життєвій місії – протистояти нищівному глобальному невігластву. Це моя остання спроба вплинути на світ: змінити способи мислення людей, заспокоїти їх ірраціональні страхи та переспрямувати людську енергію в конструктивну діяльність» [6]. При чому, автори прямо вказують на те, що саме критичне мислення дозволить уникати задраматизованого світосприйняття.

У Фактології виокремлено інстинкти, які впливають на людське світосприйняття, зокрема й сприйняття інформації, до них належать:

– «інстинкт розриву»: «примушує нас вигадувати розподіл там, де насправді є плавний перехід, різноманіття, бачити різницю там, де є взаємопроникнення і схожість, відчувати конфлікт там, де насправді є згода». Тут проблема постає в тому, що ми або порівнюємо середні показники, або беремо крайні показники, або маємо погляд з гори;

– «інстинкт негативу»: «здатність помічати погане швидше й частіше, ніж хороше. На це впливають три аспекти: спотворена пам'ять про минуле, вибіркоче висвітлювання подій і відчуття того, що поки трапляється погане, казати, що світ покращується, щонайменше безсердечно»;

– «інстинкт прямої лінії»: «здатність завжди бачити прямі лінії» (на кривих – прим. авт.);

– «інстинкт страху»: «людині притаманні такі страхи – боязнь фізичної шкоди, неволі та отрути; інстинкт страху примушує нас утримувати увагу на небезпеці, яка мало ймовірна, і нехтувати тим, що справді небезпечно»;

– «інстинкт розміру»: сприйняття даних як визначних, вражаючих чи незначних;

– «інстинкт узагальнення»: використання класифікації й узагальнення на всіх категоріях як обґрунтування, некоректного перенесення;

– «інстинкт долі»: повільні зміни – це відсутність змін; змін є речі, що ніколи не змінюються (країни, релігії, культури та ін.);

– «інстинкт єдиного ракурсу»: «люди зосереджуються на одному ракурсі, коли йдеться про розуміння світу через дві основні причини: політична ідеологія; професія»;

– «інстинкт провини»: постійний пошук винного у будь-якій ситуації;

– «інстинкт терміновості»: негайне вирішення проблем, навіть тих, які можуть бути не вирішені терміново. Автори зазначають, що цей інстинкт є найбільшою причиною спотворення нашого світогляду. «Термінове відчуття «зараз або ніколи» призводить до стресу абре апатії», ... «ми припиняємо мислити, довіряємося повністю своїм інстинктам і приймаємо погані невважені рішення» [6].

Такому розмірковуванню автори протиставляють «фактологічне світосприйняття сприйняття» й кожному інстинкту протиставляється фактологія:

– інстинкт розриву – «усвідомлювати, коли йдеться про розрив, шукати більшість, остерігатися порівнянь середніх значень, крайніх показників та погляду з гори»;

– інстинкт негативу – «усвідомлювати, що перед нами негативні новини, очкувати поганих новин, розрізняти стан, хороші новини – це не новини; поступове покращення – це не новина; більше новин не дорівнює більше страждань, остерігайтеся «рожевого» минулого»;

– інстинкт прямої лінії – «усвідомлювати припущення, що лінія й далі буде прямою; не приймати прямих ліній»;

– інстинкт страху – «усвідомлювати те, що лячно притягує нашу увагу, прораховувати ризик; світ здається моторошнішим, ніж є насправді; заспокойтеся, й лише потім приймайте рішення»;

– інстинкт розміру – «усвідомлювати, коли відокремлені дані здаються вражаючими; дивитись на речі в пропорціях; порівнювати; використовувати правило 80 / 20; ділити»;

– інстинкт узагальнення – «усвідомлювати, коли саме використовується класифікація та категорії як обґрунтування, ставте під сумнів класифікацію і її категорії; шукайте відмінності всередині групи, подібні характеристики поза групою, в інших групах, відмінності між групами, стережіться

«більшості», будьте обережними з яскравими прикладами; припустіть, що люди не ідіоти»;

– інстинкт долі – «усвідомлювати, що люди, країни, релігії, культури тощо здаються постійними й непохитними лише тому, що змінюються дуже повільно; повільні зміни – це все одно зміни; стежте за поступовими покращеннями; оновлюйте свої знання; поговоріть із дідусем (сьогодні достатньо поговорити й з батьками – прим. авт.; але щоб зміни відчувати ще краще, то з дідусем чи бабусею); збирайте приклади культурних змін»;

– інстинкт єдиного ракурсу – «усвідомлювати, що однобокість обмежує уяву; аналізуйте свої ідеї»; усвідомлювати, що ви можете бути «обмеженим експертом», тобто не мати глибоких знань за межами вашої галузі»; «не лише цифри; стережіться простих ідей і простих рішень»;

– інстинкт провини – «усвідомлювати своє бажання знайти винного не шукати його; шукайте причини, а не злодіїв; шукайте систему, а не героїв»;

– інстинкт терміновості – «усвідомлювати, коли рішення вважається нагальним, робіть малі кроки; дихайте; наполягайте на цифрах; стережіться провидців; уникайте радикальних заходів» [6].

Людству варто турбуватись лише про п'ять глобальних ризиків: пандемія, фінансовий обвал, третя світова війна, зміна клімату, крайня бідність. Зауважимо, що такі попередження виявились правдивими, наприклад, у 2019 р. (Фактологія побачила світ 2017 р.), коли в світі з'явилась пандемія COVID-19, яка призвела до колапсу медичної системи, смерті понад трьох мільйонів людей у світі, економічних проблем та ін.

Отже, застосування фактології, як вияву критичності мислення проти певних інстинктивних типів розмірковування дозволяє уникнути драматизованого світосприйняття й приймати виважені рішення.

Особливу увагу варто звернути на «інстинкт єдиного ракурсу». Цей інстинкт привернув нашу увагу тим, що доводить: треба усвідомлювати, розуміти, що ми знаємо, а що ні. І, що не менш важливо, визнавати власне незнання. Вважаємо це навіть важливішим, ніж мати знання, адже ми приймаємо рішення на основі існуючих знань, не даючи їм якісної й кількісної оцінки. N. Taleb справедливо зазначає: «проблема фахівців полягає в тому, що вони не знають, чого вони не знають. Неповнота знань і переоцінка якості цих знань ідуть у комплекті – один і той самий процес заважає розширювати знання і вселяє задоволеність наявним знанням» [7, с. 150]. Одним з найяскравіших прикладів, що можуть навести вже автори цієї статті: під час карантину в 2020 р. раптово значна кількість колег з педагогічною та філологічною освітою перетворились на «компетентних» вірусологів, які стверджували, яким буде подальший розвиток подій з розповсюдженням коронавірусу,

давали однозначну оцінку в необхідності / шкідливості щеплення проти нього тощо. Вбачаємо причини такого явища частково закладає наша система освіти й виховання, яка не дає право на помилку чи незнання: у нас соромно сказати – «я не знаю», чи «я не впевнений», бо людина одразу перестає бути фахівцем, ба більше знавцем своєї справи. Те саме стосується й здобувачів освіти з обох боків: викладача не може визнати перед студентами, що він чогось не знає, бо це принижує його авторитет (хоча насправді це не так, і людина не може знати все); ми постійно запитуємо здобувачі про те, що вони знають і визнання того, що вони чогось не знають стає болючим і для викладача й для студента. А важливо навчити бачити різницю між наявними реальними знаннями й тим, що ми думаємо, що знаємо. «Нагадаю читачам: я хочу не перевірити, скільки люди знають, а оцінити розрив між тим, що вони знають насправді, і тим, що вони знають, на їхню думку» [7, с. 144]. Поле незнання має бути оціненим і виступати поштовхом для подальшого розвитку; важливо розуміти, чого ми насправді не знаємо; випускник закладу освіти має вміти «розраховувати» реальні власні знання, з різною метою і для адекватної оцінки щодо можливостей працевлаштування й для прийняття рішень різного характеру.

Отже, критичне мислення виступає не тільки засобом визначення хибної, маніпулятивної чи фейкової інформації, але й інструментом оцінки власних можливостей, власних знань з метою прийняття ефективних рішень на професійному та повсякденному рівнях.

Уважаємо представлені дослідження [17], [6], [7], значним внеском в сучасну теорію і концепцію критичного мислення, який дозволяє його застосовувати, як ефективний інструмент прийняття рішень у житті людини.

Висновки. Таким чином, критичне мислення виступає інструментом подолання когнітивних викривлень особистості, є своєрідним регулятором двосистемного мислення людини, що змушує «Систему 2» працювати більш активно, синтезувати нові ідеї та моделювати нетривіальну картину бачення світу. Усе це сприяє реалістичному баченню явищ, подій, критичній оцінці інформації, ситуацій, вдалому прийняттю рішень на професійному та повсякденному рівнях.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Лісовий В. С. Аксіологія. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL : <https://esu.com.ua/article-43500>
2. Міроненко Т. Як зробити процес прийняття рішень простішим та ефективнішим. Дев'ять методик досліджень. Forbes.ua. 21 липня 2021. URL : <https://forbes.ua/lifestyle/kak-sdelat-protsess-prinyatiya->

reshenyi-proshche-i-effektivnee-devyat-metodik-i-issledovaniy-21072021-2115

3. Іщенко Ю. А.. Онтологія. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL : <https://esu.com.ua/article-75474>

4. Починкова М. М. Формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. пед. наук ; спец. 13.00.04 – теор. і мет. проф. освіти, 2021. 44 с.

5. Причепій Є. М. Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія : підручник. Київ : Академвидав, 2008. 592 с.

6. Рослінг Г., Рослінг У., Рослінг-Рьоннлюнд А. Фактологія. 10 хибних уявлень про світ, і чому все набагато краще, ніж ми думаємо / перекл. з англ. І. Ємельянова. К. : 2019. (електронне видання).

7. Талеб Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті / пер. з англ. Микола Климчук. К. : Наш Формат, 2017. 392 с. (електронне видання).

8. Філософія : конспект лекцій : навч. посіб. Київ, 2005. 156 с. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-85.html>

9. Філософія : підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сага-товський, І. І. Кальний та ін.; за ред. Г. А. Заїченка та ін. Київ : Вища школа, 1995. 455 с.

10. Benson B. Cognitive bias cheat sheet, simplified. URL : <https://medium.com/thinking-is-hard/4-conundrums-of-intelligence-2ab78d90740f>

11. File:Cognitive-bias-codex-ua.png. URL : <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cognitive-bias-codex-ua.png>

12. Kahneman D. Thinking Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux – New York. 2011. 512 pp.

13. Pre Post. URL: <https://www.schoolandcollegelistings.com/XX/Unknown/854852671227655/pre-post>

14. Stanovich Keith E., West Richard F. Individual Differences in Reasoning: Implications for the Rationality Debate. *Behavioral and Brain Sciences*. 2000. № 23. Pp. 645–65.